

MUZICA ROMÂNEASCĂ DE TRADIȚIE BIZANTINĂ ÎN MUNTELE ATHOS

*Arhid. Prof. Univ.Dr. Sebastian Barbu-Bucur
Universitatea Națională de Muzică București*

După marile centre monahale din Egipt, Sinai și Valea Iordanului, leagănul monahismului ortodox din sec. IV-VII, desființat în bună parte de migrația popoarelor arabe, monahismul s-a statornicit în secolele VII-IX mai ales în Asia Mică și Bizanț. Restrângerea imperiului bizantin din cauza expansiunii mongole, otomane și slave, ca și lungile tulburări iconoclaste (sec. VII-IX), au contribuit cel mai mult la alegerea și întemeierea unui nou centru de nevoiță în Bizanț, pe măsura înaltei trăiri duhovnicești de atunci.

Așa a luat ființă în muntele Athos cea de a treia și cea mai importantă patrie a monahismului ortodox. Era locul cel mai potrivit și binecuvântat de Dumnezeu în această epocă, centrul imperiului bizantin mutându-se cu precădere în Peninsula Balcanică. El corespundea din multe puncte de vedere. Era izolat aproape total de lume, fiind de jur-împrejur înconjurat de Marea Egee, deci foarte prielnic vieții călugărești prin poziția și clima sa. Era aproape de Constantinopol, sub a cărui oblăduire a stat cinci secole, influențând profund în același timp întreaga Ortodoxie în țările balcanice. Era o pavăză de apărare și rezistență împotriva curentului crescând al prozelitismului Catolic și mai târziu protestant. Astfel, începând cu secolul X, Muntele Athos intră în istoria Bizanțului, a lumii și a întregului monahism ortodox, ca cea mai autentică și constantă vatră de spiritualitate și trăire în Hristos în al doilea mileniu al creștinismului european. Muntele Athos, Muntele Sfânt, corabia sau arca ortodoxiei și a monahismului ortodox este situat în peninsula Athos, partea de est a celor trei brațe ale lui Chalkidiki.

Numele de Athos derivă din piscul falnic care domină peninsula și care își aruncă umbra până departe în Egee. În antichitate multe cetăți (orașe) grecești s-au dezvoltat pe Athos, care apoi au dispărut în primele secole ale dominației romane.

Cu apariția creștinismului a apărut și tradiția că Fecioara Maria a vizitat Athos-ul. Uimită de frumusețea sa naturală, L-a implorat pe Fiul său să i-l dea ei pentru a deveni grădina sa. Dorința i-a fost îndeplinită și acest rai pământesc a devenit „Grădina Fecioarei”, un loc binecuvântat pentru totdeauna, un rai pentru aceia care-și caută mântuirea preamărind pe Dumnezeu, supravenerând pe Maica Domnului și venerând pe Sfinți. Astfel, cu trecerea timpului, s-a dezvoltat sediul monastic al Muntelui Athos, un fenomen unic în lumea creștină, un loc în care există toate formele de viață monahală: eremitic, semieremitic, cenobitic și idioritmic.

Istoria primilor asceți ai Muntelui Sfânt se pierde în legendă, potrivit căreia pe Muntele Athos au existat călugări încă de pe la începutul secolului III sau din timpul sfântului împărat Constantin cel Mare. Totuși este mai probabil că Muntele Athos nu a fost colonizat mai devreme de secolul VII când valurile de eremiți alungați din Estul Mijlociu și din Egipt de către cuceritorii arabi, s-au stabilit aici.

Începând cu secolul al IX-lea existența monahismului în Athos se bazează pe documente și date exacte. Astfel un decret al împăratului Vasile I Macedoneanul (867-886) a dăruit tot muntele sihaștrilor numindu-l „to agion oroĵ” excluzându-i pe păstori, femei și oamenii obișnuiți (mireni). Prima definiție a hotarelor Athosului avusese loc la anul 943.

Câțiva ani mai târziu în peninsula a sosit una din cele mai semnificative personalități spirituale ale epocii, Sf. Athanasie din Trebzon. În anul 963, Sf. Athanasie, cu ajutorul prietenului său, împăratul Nichifor II Foca (963-969) a fondat pe vârful de Sud - Est al

peninsulei, mănăstirea Lavra care prin măreția ei a provocat o reacție din partea eremiților săraci ai muntelui deoarece grandoarea și noile direcții negau felul lor de viață. Eremitii conduși de Paul de Xeropotamos, l-au acuzat pe Sf. Athanasie în fața împăratului Ioan I Tzimiskes (969-979) pentru clădiri mărețe, cultivarea pământului etc. cerând intervenția statului și a Bisericii. Mediarea a dus la apariția primului Typikon (971-972) care reglementa problemele privind organizarea și administrarea statului monahal – document scris pe piele de capră ratificat de împăratul Ioan Tzimiskes, și păstrat la Protaton în arhivele Comunității Sfinte.

Astfel prin fondarea Lavrei și prin apariția primului Typikon, eremiții împrăștiați sunt adunați la un loc și locul vieții eremitice a fost luat de o viață comunală sau de obște organizată potrivit legilor cenobitice stricte.

Prin anul 980 ia ființă Mănăstirea Iviru, fondată de Ioan Iviritul și fiul său cuviosul Eftimie. Apoi apar mănăstirile Vatopedu (după tradiție începuturile ei sunt din sec. IV) apoi Cutlumuș, fondată de Alexie Comneanul (1081-1118); Pantocratorul, de același ctitor; Filoteiu, fondată de împăratul Nichifir Votaniat (1078-1081); Caracalu (sec. XI); Simonpetra (sec. X-XI); Grigoriu (sec. XIII); Dionisiu (sec. XIV) și alte câteva.

Dar și alte țări ortodoxe fondează mănăstiri în Athos pentru călugării lor. Astfel, împărații sârbi Ștefan Nemanja – devenit Simion după călugărie – și fiul său Sava, au zidit între anii 1151-1195 Mănăstirea Hilandar; frații Moise, Aron și Ioan, macedo-români din Ohrid (Macedonia) întemeiază pe la sfârșitul secolului X mănăstirea Zografu zidită apoi în secolul XI-XII de principii bulgari iar călugării ruși întemeiază în secolul XII Mănăstirea Sfântul Pantelimon, cunoscută din secolul XIV și sub numele de „Rusicon”.

Prezența călugărilor români în Muntele Athos este atestată documentar abia în a doua jumătate a secolului XIV, când Vladislav I (1364-1377) înnoiește Mănăstirea Cutlumuș sub egumenul Hariton și trimite aici câteva zeci de călugări din Țara Românească. Documente bizantine mai vechi amintesc de conflictul ce exista în secolele IX-X între călugării atoniți și „păstorii vlahi” de la sudul și nordul dunării, care ajungeau cu turmele de oi până în Peninsula Calcidică și Athos și „tulburau” liniștea sihastrilor. Împărații bizantini au dat chiar unele decizii prin care le interziceau să mai pască oile în Muntele Athos.

Sub Alexie Comneanul (1081-1118), însă, monahii atoniți „se plâneau ca nu pot trăi fără ei” căci îi ajută la hrana zilnică cu lapte și produse lactate. Desigur, unii din acești păstori valahi renunțând la cele pământești, ajungeau sihaștri vestiți în mănăstirile și peșterile Athosului.

Sunt bine cunoscute intervențiile scrise ale voievodului român Vladislav – care în anul 1369 reconstruiește Mănăstirea Cutlumuș – către starețul acestei mănăstiri – Hariton (cel care va deveni al doilea mitropolit al Țării Românești) pe care îl ruga să fie mai îngăduitor cu monahii și frații români trimiși aici pentru învățarea cântării și a tipicului, aceștia nefiind obișnuiți cu viața aspră de la Athos, post și rugăciune îndelungată.

Fiind liberi, cu întinse puteri politice, diplomatice, culturale și bisericesti, domnitorii noștri, luând locul împăraților bizantini după prăbușirea Bizanțului, timp de peste cinci secole au zidit, au restaurat și întreținut cu o dărnicie fără egal, cele mai importante edificii athonite, exercitând aici o neîntreruptă asistență materială și hegemonie spirituală, rând pe rând mănăstiri ca: Lavra, Zografu, Grigoriu, Sf. Pavel, Simonpetra, Caracalu, Doghiaru, Vatopedu, Xeropotamu, Pantocratorul, Iviru, Filoteiu, Panteleimon, Esfigmenu, Dionisiu și altele, sunt parțial sau integral restaurate și înzestrate cu cele de nevoie astfel încât după afirmația lui N. Iorga, Țările Române pot fi socotite „Byzance apres Byzance.”

„Nici un alt popor /.../ n-a făcut atâta bine pentru Athos cât au făcut românii” spunea la 1880 cercetătorul rus Porfir Uspenski (Hristianskiġ, Afon, vol. III, Moscova, p. 2) referitor la daniile făcute de domnitorii români întregului Orient ortodox și în special mănăstirilor din Athos, există o imensă literatură începând cu N. Iorga (Le Mont Athos et les pays roumaine,

în „Bulletin historique de l'Academie roumain”, tom II, 1914) până la Virgil Cândea (Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie, vol. I, București, 1991 și vol. II, 1999).

În anul 1369 voievodul muntean Vladislau reconstruiește Mănăstirea Cutlumuș din Athos, în 1414 îl găsim pe Mircea cel Bătrân între ctitori la Mănăstirea Zografu, iar la 1429 Alexandru cel Bun iscălește un hrisov de danii. Ștefan cel Mare și Neagoe Basarab sunt ctitorii celor mai multe lăcașuri de acest fel. Petre Rareș zugrăvește Mănăstirea Caracalu, Alexandru Lăpușneanu zidește Mănăstirea Dohiariu, iar Mihai Viteazu reclădește Mănăstirea Simonpetra arsă în anul 1580.

După prăbușirea țaratului bulgar (1393) și după căderea Bizanțului (1453) și a celui sârb (1459), Țările Române, rămânând singurele țări libere în Peninsula Balcanică, au acordat popoarelor creștine din Balcani și îndeosebi poporului grec o permanentă ocrotire, voievozii Moldovei și Valahiei, ca și sftnicii lor, au zidit din nou ori au reînnoit biserici și paraclise, mănăstiri și schituri, trapeze, chilii, bolnițe, arhondării și arsanele, au dăruit cărți de slujbă și odoare de preț, icoane ferecate în aur și argint, odăjdii, epitafe și dvere cusute în fir de aur și împodobite cu pietre scumpe și mărgăritare, astfel încât, după împărații bizantini, voievozii români sunt cei mai de seamă ctitori ai așezămintelor aghiorite.

Tezaur incomensurabil de moaște, evanghelii și obiecte de cult ferecate: feloane, stihare, sacoșe și mitre lucrate în fir de aur și argint, bibliotecă patristică fără egal, cu sute de mii de cărți: teologice, filosofice, istorice și literare cu inestimabile documente bizantine și post bizantine și mai ales cu prețioase manuscrise muzicale, Athosul, patria milenară a monahismului ortodox, este o adevărată cetate a culturii Ortodoxe.

Pentru cultura lumii întregi și pentru istoria patriei noastre, Muntele Athos reprezintă un interes considerabil. Un număr mare de oameni de cultură – scriitori, filologi, arhitecți, pictori, bizantinologi, muzicologi, cercetători în toate domeniile – vin aici în fiecare an pentru a studia comorile mănăstirilor athonite.

În diverse domenii ca și în cel muzical nu pot fi făcute studii aprofundate fără studierea documentelor din bibliotecile Athos-ului, drept pentru care și noi am întreprins, în acest scop, o acțiune de cercetare a valorilor muzicale de aici, fotografiind și copiind manuscrisele românești, dăruite de către domnitori sau ierarhi români, aduse din țară de către călugării români și greci și, mai ales, scrise de către monahii români care au viețuit în Athos.

Cele mai vechi vestigii muzicale de proveniență românească existente în Athos sunt două Lecționare evanghelice (evangheliare), scrise pe pergament cu multă măiestrie și frumos ornate cu alese miniaturi. Uncialele grecești sunt caracteristice secolelor X-XI, și rar întâlnit și nesesizat până acum, faptul că textul literar este prevăzut cu neume sau notație ekfonetică. Placate artistic cu argint și aur (coperțile) sunt expuse la loc de cinste în vitrinele centrale, una la Dionisiu, donată de Mircea Ciobanu (1545-1554) și Doamna Chiajna și alta la Lavra, secolul al XI-lea, dăruită aici la 1643 de Ioan Matei Basarab Voievod și Doamna Elena.

De la Ieromonahul Damian Vatopedinul din Veria, dascăl și protopsalt al Moldo-Vlahiei ne-au rămas o mulțime de cântări, compoziții personale împărtășite prin diverse manuscrise și cel puțin două voluminoase manuscrise muzicale, un Mathimatar al Stihirariului scris la 1769 (ms. gr. nr. 1473) și un Stihirar al întregului an bisericesc (vol. II) autograf al lui Damian scris la 1680 și păstrat la Marea Lavră.

Pe vremea când în Țara Românească se tipărea Biblia lui Șerban Cantacuzino, la Sf. Munte, Filotei Ieromonahul sin Agăi Jipei va fi început să tălmăcească din grecește Biblia muzicală românească, numită „psaltichie românească”, terminată la București în anul 1713, care conține 1193 de cântări, până la el negăsindu-se nici măcar o singură cântare în limba română scrisă pe note de psaltichie, acestea fiind cântate dintotdeauna practic, fără neume muzicale.

În Chinoviul Românesc Prodromu se păstrează un Anastasimatar românesc, scris pe teritoriul României în preajma anului 1717, copie după Anastasima lui Filothei sin Agăi Jipei.

La începutul secolului al XVIII-lea Clement Grădișteanu, ieromonah din Mănăstirea Hurezu, contemporan și văr primar cu Filothei Ieromonahul fiul lui Aga Jipa – serie Antologhia engolpios manuscris care se păstrează la Xenofont și care conține și compoziții proprii.

Din ultimul pătrar al secolului al XVIII-lea datează un Anastasimatar românesc, alcătuire a lui Mihalache Moldovlahul, care se păstrează la Marea Lavră, importantă prin faptul că este cel mai complet manuscris de acest fel și pentru că reprezintă cel de al doilea stadiu al „românirii” cântărilor, când nu se mai copiază aproape nimic din textul muzical grecesc, ci se creează muzică de tip bizantin direct pe text românesc.

Tot în această perioadă, Ioniță Psaltul și Vlahul, scrie o Antologhie care se păstrează la Xiropotamu (ms. gr. nr. 277).

În afară de manuscrisele cu notație cucuzeliană, compuse sau copiate în întregime de către români, găsim la Athos, prin diverse codice grecești sin secolele XVII-XVIII și cântări răzlețe ale unor autori români.

Astfel, Iovașeu Vlahu, „Protopsaltul curții Ungrovlahiei” (1670-1700), ucenic al lui Gherman Neon Patron compune o doxologie pe care am găsit-o în douăzeci și patru manuscrise, un heruvic în cinci manuscrise, un chinonic și patru irmoase calofonice în șase manuscrise.

De la Vlatiru Vlahul ne-a rămas o doxologie păstrată în manuscrise la: Xenofont, Dohiaru și Panteleimon.

Un capitol important privind muzica românească din Athos din secolele XVII și XVIII îl constituie imnele și polihroniile în cinstea domnitorilor și demnitarilor ecclesiastici din Țările Române. Acestea sunt scrise de către români și mai ales de către greci, drept recunoștință pentru nenumăratele danii făcute întregului orient ortodox și mai ales Mănăstirilor din Muntele Athos.

Cu notație hrisantică, manuscrisele psaltice românești la Athos, provenite din Țările Române sunt mai multe.

Astfel în deceniile 8 și 9 ale secolului al XIX-lea Popa Traian scrie la Iași – sub protecția lui Iosif Naniescu – trei codici muzicali ajunși încă din vremea sa la Bitola (Macedonia) și apoi la Xenofont.

La Chinoviul Românesc Prodromu printre alte manuscrise muzicale de valoare se păstrează o: Antologhie scrisă de A. Pann; o psaltichie scrisă în București la anul 1832; o antologhie scrisă în Țara Românească la 1843; o psaltichie scrisă de Ștefan Arhim din Cernica la anul 1844; o Antologhie scrisă, o parte de Axentie Roșculescu la anul 1847; un Vecernier – Liturghier scris ante 1848 provenit de la Elisabeta Monahia schimonahia din mănăstirea Agapia (1857) probabil sora Mitropolitului Veniamin Costache. De la George Ucenescu se păstrează două manuscrise autografe, unul la Prodromu și unul la Chilia Sf. Ipatie, dependentă de Vatoped. Un Praznicar scris de Ghiță Ionescu din Mănăstirea Găiseni – Dâmbovița la anul 1863 se află la Prodromu, o Colecțiune de cântări bisericești scrisă de Ioan Grigorescu în România la anul 1864 precum și o „Psaltichie” scrisă de Popescu Costache la 1873 „din predania lui Gheorghe Căciulescu” se găsesc tot la Prodromu.

Cercetările mele la Muntele Athos au fost concretizate într-un volum tipărit la sfârșitul anului 2000, volum premiat de Uniunea Compozitorilor care cuprinde descrierea analitică a peste 250 de manuscrise românești și grecești scrise de români.

Majoritatea manuscriselor cuprind cântări ale celui mai mare compozitor și protopsalt român din toate vremurile – Nectarie Schimonahul.

Poposind doi ani și jumătate în Sf. Munte, pentru cercetare și rugă, m-am ocupat îndelung de acest modest schimonah și după prelungite cercetări și ezitări i-am fixat ca dată a nașterii 5 decembrie 1804 iar ca dată a trecerii la cele veșnice 17 noiembrie 1899.

A tradus din literatura muzicală universală și a compus tot ceea ce era necesar tuturor ofițerilor din timpul anului calendaristic: Liturghier, Anastasimatar, Doxastar, Stihirar, Triod, Penticostar, Heruvico-Chinonicar, Prohod, Antologhii precum și Anixandare, Fericit bărbatul, Polielee, Doxologii, Heruvuce, Axioane și un număr mare de stihiri, tropare, slave, cântări veselitoare etc. pentru români și pentru greci. Este supranumit de către români și greci: „Al doilea Cucuzel”, „Protopsalt a tot Muntele”, „Privighetoarea Sfântului Munte”, „Protopsalt al tuturor psalților.”

În a doua jumătate a sec. al XIX-lea, Nectarie Schimonahul a înființat la Chinoviul Român Prodromu o școală de psaltichie pentru români, renumită în tot Muntele, greci, ruși, bulgari, macedoneni și sârbi. Timp de aproape un secol cântările sale su fost transcrise de un număr mare de psalți și protopsalți și chiar greci, ucenici ai săi direcți sau indirecti, manuscrisele sale copiate circulând prin tot Muntele, la schiturile și chiliile românești ca și la mănăstirile grecești. Printre ucenicii săi de seamă sau ucenici ai ucenicilor săi care au copiat manuscrise cităm în ordine alfabetică pe: Calinic Ieromonahul, Calistrat Galactinovici, Calistrat Schimonahul, Chesarie Schimonahul, Clement Schimonahul, Dionisie Ignat de la Colciu – duhovnicul meu pe care l-am vizitat și acum de curând. Are 92 de ani, orb complet de 7 ani, dar care cântă și acum frumos și știe slujbele pe de rost; apoi Gavriil Panța, Gherontie Ieromonahul, Iacob Monahul, Iacob Deciu, Iacob Răduleanu, Isihie Petrescu, Martin Monahul, Nathanail Ieromonahul, Neofit Schimonahul, Nicandru Ierodiaconul, Nichita Basarabeanu, Onufrie Bratu, Paisie Lambru, Pasarion Șobotariu, Pimen Ieroschimonahul, Sava Schimonahul, Serghie Schimonahul, Teofil Niculescu, Teofilact Ieromonahul, Varahiil Schimonahul, Vichentie Monahul și alții.

Opera muzicală a lui Nectarie Schimonahul este imensă. Mai bogată decât a tuturor psalților români din secolele XVI-XX și alături de multe cântări ale altor psalți români și greci, ea a fost rescrisă de ucenicii săi și de ucenicii ucenicilor săi, cu multă artă și meșteșug, astfel încât multe manuscrise pot fi considerate piese de muzeu, cu deosebire cele 15 manuscrise cumpărate din diferite locuri de Arhimandritul Dometie Trihenea de la Chilia Sf. Ipatie cu motivația: „ca să nu fie înstrăinate.”

Numărul manuscriselor muzicale românești de la Athos și al psalților compozitori și interpreți înserați în ele este însă mult mai mare decât ceea ce am putut noi depista.

Se impune în continuare cu stringență inițierea unei ample acțiuni de depistare și înregistrare a manuscriselor și documentelor muzicale românești de tradiție bizantină aflate în afara granițelor țării noastre.

Prin catalogarea acestor valori și apoi prin studierea sistematică a lor, patrimoniul culturii muzicale românești se va completa cu noi documente din secolele X-XX.

Documentele muzicale românești din Athos și psalții atestați în ele au contribuit și vor contribui la întregirea și interpretarea repertoriului muzical bizantin universal iar istoria muzicii românești își va îmbogăți conținutul cu un număr mare de manuscrise și de nume noi de compozitori și de interpreți.

Moștenitor al unei milenare tradiții de cultură muzicală bizantină poporul român va adăuga fondului ancestral de valori spirituale și acest fond de manuscrise care se află în afara granițelor țării.